

4.Тақырып. Мемлекеттің нысаны және оның элементтері

Мақсаты: мемлекеттің нысаны туралы маңызын ашу, аумақтық құрылымын және басқару нысанын түсіндіру.

Мемлекет нысаны туралы ұғым. Мемлекет нысаны туралы ұғым ең маңызды мазмұндық сипаттама болып саналады. Методологиялық (әдіснамалық) жағынан алып қарағанда мұның маңызды екенінде сөз жоқ.

Мемлекет нысаны деп мемлекеттік билікті ұйымдастыру мен оның құрылымын айтады.

Мұнда маңызды мәселе: мемлекет нысаны теория жүзінде ғана емес, оның практикалық саяси мәнінің жоғары дәрежеге дейін көтерілуі. Мемлекеттегі биліктің қалай ұйымдастырылып, қалай жүзеге асырылып жатқандығынан мемлекеттік басшылықтың нәтижелілігі, басқарудың *ұтымдылығы*, үкіметтің мәртебелік беделі мен қадірінің дәрежесі және оның тұрақтылығы, елдегі заңдылық пен құқықтық тәртіптің ахуалы, жайы мен күйі көрініп тұрады. Міне, мемлекет нысаны мәселесінің аса маңызды саяси аспектісінің осыларға байланысты болып келетін себебі осы.

Мемлекет нысаны, яғни мемлекеттік биліктің құрылымы, оны ұйымдастыру мағынасы жағынан алып қарағанда әртүрлі аспектілер түрінде көрінеді. Біріншіден - бұл мемлекет пен басқарудың *жоғарғы органдарын құру және ұйымдастырудың* белгіленген тәртібі. Екіншіден - бұл мемлекеттің *аумақтық құрылысын жасаудың тәсілі*, орталық регионалдық және жергілікті билік пен басқарулардың өзара қатынастарын белгілеудің тәртібі. Үшіншіден – бұл *мемлекеттік (саяси) билікті жүзеге асырудың әдістері, амалдары мен жолдары*. Сонымен мемлекет нысаны негізгі үш элементтен, атап айтқанда: мемлекетті басқару нысаны, мемлекеттің құрылым нысанынан және мемлекеттік, саяси режим нысанынан синтезделеді (түзіледі). Осы көрсетілген мемлекет нысаны жөніндегі түсінік бірден қалыптаспаған. Ұзақ уақыттар бойы бұл түсінік басқару нысаны мен мемлекеттік құрылым нысанынан тұрады деп есептелініп жүрді де, кейінірек оған саяси режим, саяси өзгермелілік (динамика да) те қоса қарастырылатын болды.

Мемлекетті басқарудың нысаны

Басқару нысаны ұғымын пайымдағанда мемлекеттік ең жоғарғы биліктің ұйымдастырылуы түсініледі. Әсіресе оның ең жоғарғы және орта органдарының ұйымдастырылуы, олардың құрылымы, құзыреттері, құрылуының тәртіптік реті, өкілеттіктерінің мерзімі, халықпен қатынасу түрлері, халықтың оларды қалыптастыруға қандай дәрежеде қатысатыны түсініледі.

Басқаша айтқанда *басқару нысаны - мемлекеттегі жоғары егемендік биліктің ұйымдастырылуы, оның органдарының өзара және халықпен*

байланысын сипаттайды. Басқару нысаны мемлекет нысанындағы ең басты жетекші элемент болып табылады.

Ежелгі грек философы Аристотель өз заманында басқарудың нысанын жоғарға өкіметтік биліктің жүзеге асырылуының қалай орындалатынына байланысты жіктеген болатын. Онда жоғарға өкіметтік билікті жеке адамның бір өзі атқаратын түрін – монархия, шектеулі адамдар арқылы атқарылатын жоғарғы өкіметтік билік – *аристократия* және бүкіл халықтың қатысуымен атқарылатын жоғары өкіметтік билік – *демократия* деп жіктеген болатын.

Басқару нысандарының осы көрсетілген айырым белгілері қазіргі кезге шейін сақталды. Жоғарға билікті жалғыз адам атқара ма? Әлде ол билік сайланбалы алқалы органға тиесілі ме? Міне осы жәйтке байланысты басқару нысаны ерекшелеу барысында ажыратылады. Енді осыны байланыстыра отырып басқарудың монархиялық және республикалық нысандарын атап, бөліп көрсетуге болады.

Монархия – мемлекеттің егеменді жоғары билігі бір адамның қолында өмір бойы болады және атадан балаға мұра (мирас) ретінде беріледі (өтіп отырады). Монарх (патша, король, перғауын (фараон), қаған, хан және тағы басқалар) ешкімнің алдында жауапты болмайды. Ол тек құдайдың алдында ғана жауапты.

Ең алғашқы мемлекеттердің бәрі де монархиялар болған және орта ғасырдағы мемлекеттердің көпшілігі де монархия-тын.

Қазақ жеріндегі бұрын болған мемлекеттер де монархия болған, мұнда мемлекетті қаған, хан басқарған. Бірақ, ханның билігі атадан балаға емес, ағадан ініге мұра ретінде ауысып отырған.

Сонымен, монархия деп жоғарғы билігі бір ғана адамға тиесілі болып келетін мемлекеттегі билікті айтады. Мұндағы бір ғана адамға тиесілі билікті ол адам өз билігімен, қалауынша пайдаланады. Билікті өз билігімен қалауынша пайдалану құқығын ол адам ешқандай да басқа биліктен алған емес.

Монархияның үш түрі болады: а) *Шексіз (абсолюттік) монархия*. Бұл жерде монарх мемлекеттің бірден бір жалғыз, ең жоғары органы. Оның қолында заң қабылдау, атқару, және сот биліктері шоғырланған. Қазіргі кезде басқарудың мұндай нысаны СаудАравиясы, Біріккен Араб Әмірлігі елдерінде орын алған.

б) *Шектеулі конституциялық немесе парламенттік монархия*, басқарудың мұндай нысанында елдегі билік (өкімет) монарх пен басқа органдарға бөлінген болып келеді. Мысалы, парламентке. Қазіргі кезде басқарудың мұндай нысаны Ұлыбритания, Бельгия, Норвегия, Швеция мемлекеттерінде бар.

в) *Дуалистік монархия*. Басқарудың бұл нысанында елдегі мемлекеттік билік монарх пен парламент араларында тең бөлікке түскен болып келеді. Мысалы, өікен замандардағы Пруссия, Австрия, Италия, Румыния, Ресей елдерінде монархтың қолында атқарушы билік (өкімет) болған. Үкіметті жасақтау, өзінің алдында жауапты министрлерді, басқа да лауазымды тұлғаларды тағайындау және оларды орнынан алу құқығына ие болағн.

Бұлардан басқа монарх тыйым (вето) құқығы мен парламентті таратып жіберуге шексіз құқықты болған.

Республика. Басқарудың бұл нысаны бойынша мемлекеттегі ең жоғары билік (өкімет) сайланбалы органдарға тиесілі болып келеді. Мұндай органдар белгілі бір мерзімге ғана сайланады және олар сайлаушылар алдында жауапты болады.

Республика билігінің екі жолы бар: президенттік және парламенттік. Президенттік республикада Президентті тікелей халық сайлайды және Президент мемлекет басшысы бола тұрып, негізінен, Үкіметті өзі құрады. Қазақстан мемлекеті – Президенттік басқару нысанындағы республика.

а) *Президенттік республика* басқарудың бұл нысанында президенттің жеке өзі, парламенттің қатысуымен үкіметті құрады. Үкімет өзінің қызметтері бойынша президент алдында жауапты болады. Басқарудың мұндай нысаны қазіргі заманда Америка Құрама Штаттарында және Қазақстанда орын алған.

б) *Парламенттік республика.* Мұндай басқару нысаны бар елде парламент заң қабылдайтын ғана емес, сонымен бірге үкіметті бақылайтын да орган болып табылады. Мұндағы президент – мемлекет яғни ел басшысы, ол үкімет басшысы емес. Мұнда үкіметті партиялар құрады. Үкіметке премьер-министр жетекшілік етеді (басқарады) (премьер-министр лауазымы басқаша аталуы мүмкін).

Парламенттік республикада мемлекет билігінің жоғары органдарының жүйесі Парламенттің басымдылық принципіне негізделген. Парламенттің аалдында үкімет өзінің саяси қызметі үшін алқалы түрде жауап береді. Үкімет Парламенттің сеніміне сүйеніп қызмет істейді. Парламент Үкіметті қолдамаса, ол қызметін тоқтатады.

Парламенттік-президенттік аралас республикалар да кездеседі (мысалы, Қырғызстан Республикасы, Португалия), онда Үкіметті Президент пен Парламент бірлесе отырып жасақтайды, құрады.

Формалды тұрғыдан қарасақ, басқару нысанының мемлекеттік құрылысқа шешуші әсер етпейтінін байқаймыз. Мысалы, монархиялық Жапония немесе Ұлыбритания әлдеқашаннан демократиялық құқықтық мемлекет екені белгілі. Республикалық Кеңестер Одағы мұндай мемлекет бола алмады. Патшалық Ресей демократиялық та, құқықтық та мемлекет болмаған еді. Ал Франция Республикасын бұрыннан демократиялық басқарудан республикалық басқару нысанындағы демократиялық, құқықтық мемлекеттің мазмұнына көбірек сәйкес келеді.

Мемлекеттің аумақтық құрылымы

Әрбір мемлекеттің аумағында мемлекеттің аумақтық құрылымы оның ішкі құрылысын анықтайтын құрамды бөлшектерге бөлінеді. Сол аумақтық құрылымның көлемінде мемлекеттің аумақтық бөліктерінің жүйесі қалыптасады. Солардан мемлекет, мемлекет органдарының байланыс жүйесі түзіледі. Мемлекеттің тұтастай және оның әрбір аумақтық бөлігінің

құқықтық мәртебесінің сипаты да соған байланысты болады. Мемлекет аумағының аталған түзілімін мемлекеттік құрылым дейді. Демек, мемлекеттік құрылым - тұтастай мемлекет пен оның бөліктерінің белгілі түрдегі құқықтық қатынастарын сипаттайтын мемлекеттің аумақтық ұйымдастырылуы болып табылады.

Мемлекеттік құрылымына байланысты барлық мемлекеттер қарапайым (унитарлы) және күрделі болып екі топқа бөлінеді.

Унитарлық мемлекеттің ішкі аумақтық құрылымында басқа мемлекеттер болмайды. Осы мағынада унитарлық мемлекет біртұтас мемлекет деп аталады. Унитарлық мемлекет, әдетте тек әкімшілік-аумақтық бөліктерге бөлінеді де, мемлекеттің әкімшілік-аумақтық құрылымын құрайды. Әкімшілік-аумақтық бөліктерге ерекше құқықтық мәртебе берілмейді. Мұндай мемлекетте бір ғана Конституция, бір ғана заң шығаратын жоғары орган, бір ғана жоғары басқару органы, біртұтас азаматтық болады. Қазақстан Республикасы – унитарлық мемлекет.

Унитарлық мемлекет – тұтас орталықтандырылған мемлекет. Оның әкімшілік-аумақтық бөліктерінде мемлекеттік құрылым мәртебесі және егемендік құқықтар болмайды. Унитарлық мемлекетте жоғарғы органдардың, заң қабылдаудың, соттардың бірыңғай жүйелері құрылады. Онда бірыңғай азаматтық және бір арналы салық жүйесі болады.

Күрделі мемлекет – мұндай мемлекеттердің құрамдас бөліктерінің белгілі бір дәрежеде дербестігі болады. Күрделі мемлекеттерге империя конфедерация, федерация, достастық және бірлестіктер құрған мемлекеттер жатады.

Империя – күш жұмсаудың нәтижесінде құрылған күрделі мемлекет. Бұл мемлекеттің құрамдық бөліктері жоғарғы өкімет (билік) орындарына тәуелді болып келеді. Империялардың бір ерекшелігі, олардың құрамдық бөліктерінде ешқашанда бірыңғай мемлекеттік-құқықтық мәртебе болған емес. Мысалы, тарихта белгілі Рим империясы, Британия империясы және т.б. жатады.

Конфедерация – белгілі бір тарихи кезеңде, өздерінің алдына қойған мақсаттарына жету үшін егеменді мемлекеттердің уақытша жасасқан келісімдері бойынша құрылған одақ. Мемлекеттердің уақытша құрған одағы алдына қойылған мақсаттары бойынша түрлі болуы мүмкін, олар: әскери, экономикалық және саяси да болады. Сонымен, мұндай мемлекеттердің одағын – егеменді мемлекеттер одағы деп атайды. Мысалы, АҚШ-тағы 1776-1787 жылдардағы әскери одақ, бұрынғы КСРО-ның орнында құрылған тәуелсіз мемлекеттер достастығы (ТМД). Конфедерациялық одақ құрған егеменді мемлекеттер халықаралық-құқықтық қатынастардың субъектісі олардың басқару жүйесі, әділсот органдары бұрынғыдай өз қызметтерін жалғастыра береді.

Федерация – бұл мемлекет күрделі одақтық мемлекет, оның құрамдас бөліктері мемлекеттік құрылымдар болып табылады. Олардың белгілі бір мөлшерлі шамада (дәрежеде) егемендігі болады. Федерациялық одақ децентрализациялау қағидатына негізделеді.

Федерацияда жоғарғы федералдық органдар және федералдық заң қабылдау жүйелерімен қатар федерация субъектілерінің жоғары органдары мен заң қабылдау жүйелері қатарласа өмір сүреді, федерацияда қос арналы салық жүйесі орын алады. Федерацияның нысандық белгісіне қосарланған азаматтықтың болуы жатады. Федерациялар аумақтық немесе ұлттық-мемлекеттік қағидат бойынша құрылуы мүмкін. Мысалы, АҚШ мемлекеті федерация-штаттардың 51 субъектілерінен, ал Ресей Федерациясы – 89 федерация субъектілерінен (Республикалар, округтер, өлкелер және т.б. тұрады). Германия- 10-нан аса федерация – жерлер субъектілерінен тұрады.

Достастық – белгілі бір дәрежеде тектес болып келетін ортақ белгілерімен (нышандарымен) сипатталатын мемлекеттердің ұйымдасқан түрдегі бірлестігі. Мұндай бірлестікті біріктіретін белгі (нышандары) экономикаға, құқық жүйесіне, тіл, мәдениет, дін салаларына қатысыты болып келеді. Мысалы Еуропа Одағы және т.б.

Бұл бірлестіктің мүшелері толығынан алғанда тәуелсіз, егеменді мемлекеттер, олар халықаралық қатынастардың субъектілері болып табылады.

Мемлекеттер бірлестігі - қоғамның мемлекеттік болып ұйымдасуының өтпелі кезеңдеріне тән нысан. Мемлекеттер бірлестігін құрудың негізінде, әдетте, мемлекетаралаық келісім (шарт) жатады, оның өзі көп жағдайларда бірлестікке кірген мемлекеттер арасындағы интеграциялық байланыстарды нығайта түседі. Сөйтіп бірлестік мемлекеттерінің конфедеративтік бірлестікке қарай бірте-бірте дамуына жол ашады.

Мемлекет нысаны — бұл мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы мен оның жүзеге асырылу тәсілдерінің жиынтығы. Мемлекет нысаны арқылы қоғамда билік қалай қалыптасатыны, кімнің қолында екені және ол биліктің қалай жұмыс істейтіні айқындалады.

Мемлекет нысанының маңызы зор, себебі ол:

- мемлекеттік биліктің тұрақтылығын қамтамасыз етеді;
- басқару тиімділігін арттырады;
- азаматтардың билікке қатысу дәрежесін анықтайды;
- заңдылық пен құқықтық тәртіптің деңгейіне әсер етеді.

Мемлекет нысаны үш негізгі элементтен тұрады:

1. Басқару нысаны – жоғарғы мемлекеттік биліктің ұйымдастырылу тәсілі.
2. Мемлекеттік құрылым нысаны – мемлекеттің аумақтық-саяси ұйымдасуы.
3. Саяси (мемлекеттік) режим нысаны – мемлекеттік биліктің жүзеге асырылу әдістері мен тәсілдері.

Мемлекеттің аумақтық құрылымы – мемлекеттің ішкі құрылымдық ұйымдасуын, оның аумақтық бөлінісін және орталық пен жергілікті билік арасындағы өзара қатынасты сипаттайды.

Мемлекеттік құрылым екі негізгі түрге бөлінеді:

1. Унитарлық мемлекет
2. Күрделі мемлекеттер (Федерация, Конфедерация, Достастық және т.б.)

Унитарлық мемлекет – біртұтас мемлекеттік құрылымы бар, әкімшілік-аумақтық бөліністерге ғана бөлінетін мемлекет.

Онда:

- бір конституция,
- бір жоғарғы заң шығару органы,
- бір азаматтық,
- бірыңғай сот және салық жүйесі болады.

Мысалдар: Қазақстан, Франция, Жапония.

Қазақстан Республикасы – унитарлық мемлекет. Оның аумағы тұтас және бөлінбейді (ҚР Конституциясы, 2-бап).

Федерация — күрделі мемлекет түрі, оның құрамындағы субъектілер белгілі бір дәрежеде саяси дербестікке ие. Федерация субъектілерінің өз конституциясы, заң шығарушы органдары және кейде азаматтығы болады.

Мысалдар:

АҚШ (штаттар федерациясы), Ресей Федерациясы (республикалар мен аймақтар), Германия (жерлер федерациясы).

Белгілері:

- Екі деңгейлі билік жүйесі (федералдық және аймақтық)
- Қос азаматтық болуы мүмкін;
- Салық жүйесі екі арналы;
- Федералдық конституциямен реттеледі.

Конфедерация – егеменді мемлекеттердің уақытша одағы. Әдетте, әскери, экономикалық немесе саяси мақсаттар үшін құрылады. Мүше-мемлекеттер тәуелсіздігін сақтайды, жеке сыртқы саясат жүргізеді.

Мысалдар:

1776–1787 жылдардағы АҚШ, қазіргі Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД).

- Достастық – экономикалық, мәдени немесе тарихи ортақ белгілер негізінде құрылған мемлекеттердің ерікті бірлестігі (мысалы: Еуропа Одағы, ТМД).

Мемлекеттер бірлестігі – конфедерацияға өтпелі сатыдағы құрылым.

- Саяси режим – мемлекеттік биліктің жүзеге асырылу әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы.

Саяси режимнің сипаты төмендегі белгілер арқылы айқындалады:

1. Мемлекеттік биліктің бөліну қағидатының жүзеге асу дәрежесі;
2. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталу деңгейі;
3. Саяси партиялардың, қоғамдық ұйымдардың қызмет еркіндігі;
4. БАҚ (бұқаралық ақпарат құралдары) мен сөз бостандығының жағдайы;
5. Биліктің заңға тәуелділігі және құқық үстемдігі принципінің сақталуы;
6. Оппозицияның қызмет етуіне, пікір алуандығына жол берілуі;
7. Құқық қорғау және сот органдарының тәуелсіздігі.

Негізгі түрлері:

1. Демократиялық режим
 - Азаматтардың құқықтары мен бостандықтары қамтамасыз етіледі;
 - Билік халықтың еркімен қалыптасады;
 - Сөз, ар-ождан, саяси бәсекелестік еркіндігі бар.

Демократиялық режимнің белгілері:

- Халықтың билікке тікелей немесе өкілдік арқылы қатысуы;
- Конституцияның және заңдардың үстемдігі;
- Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілді түрде қорғалуы;
- Саяси партиялар мен қозғалыстардың еркін қызметі;
- Тәуелсіз сот жүйесі және әділ сайлау институты;
- Сөз, ар-ождан, дін, жиналыс бостандығының болуы.

Мысалы: Қазақстан, Франция.

2. Авторитарлық режим
 - Билік бір адамның немесе топтың қолында шоғырланған;
 - Оппозиция мен БАҚ еркіндігі шектеулі;
 - Азаматтық қоғам әлсіз.

Авторитарлық режимнің белгілері:

- Биліктің бір орталықтан басқарылуы;
- Саяси партиялар мен оппозицияның қызметі шектеулі;
- БАҚ пен сөз бостандығының шектеулі болуы;
- Сайлау формалды сипатта өткізіледі;
- Азаматтардың құқықтары қағаз жүзінде бекітілгенмен, іс жүзінде шектеулі;
- Билік органдарының қоғам алдында есеп бермеуі.

3. Тоталитарлық режим

- Мемлекет қоғам өмірінің барлық саласын бақылауда ұстайды;
- Бір ғана идеология үстем болады;
- Азаматтардың еркіндігі шектеледі.

Тоталитарлық режимнің белгілері:

- Бір партияның үстемдігі және басқа партияларға тыйым салу;
- Жеке тұлға культі (мысалы, Сталин, Гитлер, Мао Цзэдун);
- Мемлекеттік идеологияның міндетті болуы;
- Қоғам мен адамның жеке өміріне араласу;
- Құқық пен заңның саяси мақсатқа бағындырылуы;
- Қарсылықты басу үшін күш қолдану, репрессия.

Қазақстанда Конституция бойынша билік демократиялық, зайырлы және құқықтық қағидаттарға негізделген (ҚР Конституциясы, 1-бап).

Мемлекет нысаны — қоғамның саяси құрылымының ең маңызды элементі.
Ол:

- биліктің ұйымдасу жүйесін,
- аумақтық құрылымды,
- саяси биліктің жүзеге асырылу тәсілдерін айқындайды.

Қазақстан Республикасының мемлекет нысаны — президенттік басқару нысанындағы, унитарлық құрылымды, демократиялық режимдегі мемлекет. Мұндай нысан Қазақстанның тұрақтылығы мен дамуына, құқықтық мемлекетті нығайтуға, халық билігін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Бақылау сұрақтары

1. Мемлекеттің нысаны туралы ұғымды қарастырыңыз
2. Мемлекетті басқарудың нысанын анықтаңыз
3. Мемлекеттің аумақтық құрылымын анықтаңыз

Тест сұрақтары

1. Мемлекет нысанының құрамдас элементтеріне қайсысы жатпайды?

- A) Мемлекетті басқару нысаны
- B) Мемлекеттік құрылым нысаны
- C) Саяси режим
- D) Экономикалық саясат

2. Монархияның басты белгісі қандай?

- A) Билік сайланбалы органның қолында болуы
- B) Биліктің бір адамның қолында өмір бойы болуы
- C) Халықтың билікті бақылауы
- D) Заңның үстемдігі

3. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құрылым нысаны қандай?

- A) Федеративтік
- B) Конфедеративтік
- C) Унитарлық
- D) Дуалистік

4. Федерацияға тән ерекшелік:

- A) Біртұтас конституция және азаматтық
- B) Әкімшілік бөліністердің егемендігі жоқ
- C) Қос деңгейлі билік және салық жүйесі
- D) Биліктің тек орталықтан басқарылуы

5. Қазақстан Республикасындағы саяси режим түрі:

- A) Авторитарлық
- B) Демократиялық
- C) Тоталитарлық
- D) Дуалистік

Әдебиеттер: Арнайы:

1. Сапарғалиев Г.С. Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. Астана, Фолиант баспасы 2007.
2. Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы “Эверо”. 2004.

3. Абдрасулов Е.Б. Толкование закона и норм Конституции: теория, опыт, процедура. Алматы. 2002.
4. Алексеев С.С. Теория права. М.1996
5. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия. М.: Статут, 2000
6. Ағдарбеков Т. Құқық және мемлекет теориясы. Оқулық. Қарағанды. Болашақ баспасы. 2000.
7. Жоламан Д. Мухтарова А.К. Тәукелев А.Н. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы. 1999
8. Жүнісова Ж.Х. Қазақстан Республикасы: Президент, Демократияның институттары. Алматы, 1996.

Қосымша:

1. Соловьев Э.Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права // Квинтэссенция. Философский альманах. М. 1990
 2. Өзбек-ұлы С. Көшпелі өркениеттің құқығы. Алматы. Мектеп. 2002.
 3. Өсеров Н.Ө. Ислам-халықтар арасындағы татулық жайлы // Право и государство. №1 (20) 2001.
 4. Сапарғалиев Г.С. Проблемы идеологии унитарного государства Казахстан // Научные труды «Әділет». 2000, №1 (7)